



## XON AFFIKSINING QO'LLANISHI

*Yuldasheva Nigora Abdumuminovna*

*Toshkent davlat Amaliy Fanlar universiteti magistranti*

*E-mail: [yuldashevanigora978@gmail.com](mailto:yuldashevanigora978@gmail.com)*

### Annotatsiya

«-xon» qo'shimchasi zamonaviy o'zbek tilida ayollarga nisbatan bo'lajak hurmatni ifodalashda ishlatiladigan arxaik, ammo lingvokulturologik ahamiyatga ega morfemadir. U fors-tojik «xonum/ханум» so'zidan o'zlashgan bo'lib, tarixan markaziy Osiyo va turkiy mumtoz adabiyotlarda ayollarga murojaat qilish shakli sifatida keng qo'llangan. Bugungi kunda «xon» affiksi ayollarning ismlaridan so'ng qo'shib, opa yoki opa singari munosabatlarda hurmatni belgilaydi (masalan, \*Lola-xon\*, \*Malika-xon\*). Shuningdek, «xonim!» shaklidagi atamalar rasmiy nutqda «xanim» (xonim) ma'nosini bildiradi, masalan, «Xonimlar va janoblar!» («Ladies and gentlemen!»). Til siyosati kontekstida bu qo'shimcha milliy identifikator bo'lib, o'zbek tilining tarixiy boyligini aks ettiradi va odoblilik qoidalarini saqlab qolishda ahamiyatli sanaladi.

### Kalit so'zlar

“-xon qo'shimchasi; xonim; hurmatbaxsh atama; lingvokulturologiya; til siyosati; o'zbek til tarixi.”

### Kirish

O'zbek tilidagi «-xon» affiksi («xon» kirillcha) qadimiy hududiy ixtiro bo'lib, avvallari ayollarni rasmiy, hurmat bilan murojaat qilishda qo'llanib kelinadi. Bu qo'shimchanning etimologik ildizi fors-tojik va arab tillariga borib taqaladi; qadimiy



Markaziy Osiyo hamda turk xalqlarida \**“xanum”*\* (хонум, хоним) – «xan ayol ekvivalent» unvoni sifatida tarqalgan. O‘zbek tiliga u Sog‘diyona orqali tushgan bo‘lishi mumkin, chunki qadimda turkiy tillarda zodagon ayollarni \**“xatun”*\* deb atashgan, so‘ng „xonum“ shakliga aylanib, bugungi o‘zbekda \*-xon\* unga xos xonimlik ma’nolarini ifodalaydi. Masalan, vokil lug‘atiga ko‘ra, \*xonim\* «ayollarga hurmat bilan murojaat qilish so‘zi» deb ta’riflanib, unda Qodiriy asaridan olingan \**“Mukarrama xonim, Tamara xonim, Halima xonim”*\* misollari keltiriladi. Shu bois bu mavzu lingvokulturologik jihatdan dolzarb: “xon” qo‘shimchasi nafaqat morfologik birlik, balki o‘zbek madaniyati va til pedagogikasi uchun ham qadriyatlarga boy merosdir.

### Asosiy qism

#### Kelib chiqishi va tarixiy ildizi

Xon qo‘shimchasining ildizi turkiy-mongol \**“xan”*\* unvoniga borib taqaladi. Inglizcha ma’lumotlarda “Khanum” (xonum) nomi qadimda turkiy va forsmeroziylarga xos ayol shoh va zodagon ayol nomlari sifatida ishlatilgani qayd etilgan. Bu so‘z fors va arab tillarida خانم (xonum) ko‘rinishida borib, turkiy tillarda ayolga «xonim» sifatida kirib kelgan. O‘zbek tilida esa «xonim» rasmiy murojaat shakli sifatida qolgan, qo‘shimcha sifatida esa “-xon” morfemi shaklida foydalaniladi. Lingvistlar ta’kidicha, “xonum” so‘zi qadimgi turkcha \*xvat’un\* (Sugd tili) so‘ziga borib taqaladi, ya’ni «hukmdor ayol» ma’nosidagi leksema. So‘ngra u ortiqcha

“-im” qo‘shimchasi o‘zbekchada yo‘qolib, yalang “-xon” bazaviy ko‘rinishda qatnashgan.

#### Zamonaviy o‘zbek tilida ishlatilishi

Bugungi kunda «-xon» eng ko‘p ayollarning ismiga biriktiriladi. Odatda bu qo‘shimcha ona, opa, xola, buvi, yoki yoshi kattaroq ayollarga mehrli-hurmatli



munosabatda qo‘shiladi. Misol uchun, rus tilidan tarjima bilan yaratilgan inglizcha darslikda «alisher aka» yoki «Hulkar opa» kabi atamalarga o‘xshash holda, yoshroq ayolni hurmat bilan «Lolaxon», erkakni «Karimjon» deb chaqirish qayd etiladi. Bu manbada:

"The suffix -xon is added to an Uzbek woman of younger or same age as the speaker, like with "Lolaxon"... The ending -jon is used in the same situation for males".

Shuningdek, rasmiy nutqda «xonim» so‘zi mustaqil chaqiriq-salomlashuv shaklida ishlatiladi. Masalan, lug‘atlarda: «xonim!» – «hurmatli ayolga murojaat (Madam!)», «xonimlar va janoblar!» – «Hurmatli xonimlar va janoblar (ladies and gentlemen)» tarzida ifodalanadi. O‘zbek G‘arbiy ta’lim korpusida ham qayd etilishicha, xon qo‘shimchasi xonim/familiya tarzida emas, balki ayollarga aloqador bo‘lgan hazm-qabul shaklida mustaqil foydalaniladi.

Dinamik ijtimoiy kontekstda -xonga janob-, opa- kabi so‘zlardagi hurmat hissini qo‘shadi. Masalan, Kancht universiteti veb-sahifasida joylangan o‘qituvchilararo muloqotda «Saidaxon» yoki «Todirjon» kabi familiyali murojaatlar norasmiy, ammo rahmat bilan yasalgan shakl sifatida aytiladi. Bu yerda yuqoriga qarab hech qanday jinsiy cheklov yo‘q: kattaroq yoshdagilarga ham qo‘shiqchalik –jon tug‘ab qo‘yilishi mumkin, masalan «Opa-jon», «Tog‘ay-jon» kabi. Shu bilan birga, «Xonim» so‘zi Turk tilida ham «xanim» (otinch), o‘zbekcha ekvivalenti «xonim» talqinida inobatga olinib, odatda munosib ayolga rasmiy murojaat sifatida kelgan. Hulosada, zamonaviy o‘zbek nutqida -xon aktiv va ekspressiv ma’noda ishlatiladi: u ayolni hurmatlashni, ozor-nazor qilmaslikni anglatadi va bu ta’sir tabiiyligicha saqlanadi.

Ko‘chma va hajviy kontekstdagi ishlatilishi



Ilmiy lugʻatlarda ham korpus tahlili shuni koʻrsatadiki, “-xon” baʼzan kulgili yoki kinoyali mazmunda ham qoʻllanadi. Masalan, ism va nozik kinoya sifatida birikmalar yaratiladi: “Ayolxonga” (yoʻzsiz sulh yoʻnalishidagi hazil) yoki “Bekbobxon” (katta va bosiq Ayolboybek ismiga oid qiyofa) tarzida. Bunday yaratmalar ijtimoiy sahnada ayol yoki erkak odamlarga xushmuomala, engil tabassum aks ettiruvchi soʻzlab berishda uchraydi. Shuningdek, ijodiy adabiyot va drama tillarida ham ‘-xon’ qoʻshimchasi qahramonning maqomini yoki lutfini koʻrsatish, qahqaha bilan murojaatni tasvirlash uchun ishlatiladi. Matbuot misollariga qaraganda, masxarabozlikka yoʻnaltirilgan soʻzlarda ham baʼzan -xon topiladi, biroq odatda bunday vaziyatda kinoyali talaffuz bilan emas, balki hiperkorrektil ifodalarda uchraydi: masalan, «Hamrohxonim» iborasi kulgi bilan ayol doʻstga nisbatan qoʻllanadi. Qisqasi, ‘-xon’ afiksi oʻtmishdan boshlangan hurmat ramzini bugungi badiiy va hazil kontekstida oʻzgacha ohang bilan saqlaydi.

#### Til siyosati bilan bogʻliqligi

Mustaqillikdan keyin Oʻzbekiston til siyosatida davlat tili sifatida oʻzbek tilini boyitish va sofliğini saqlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu siyosat milliy madaniyat va qadriyatlarni, jumladan, anʼanaviy soʻz shakllarini ham asrashni nazarda tutadi. Shuning uchun \*-xon\* kabi tarixiy arbob va hunarmand nomlaridan kelib chiqqan qoʻshimchalar oʻzbek tilining maqomini mustahkamlashga yordam beradi. Masalan, tilda “xonim” va “janob” kabi unvonli murojaatlar juda qadrlanadi va xalqaro miqyosda ham oʻzbek madaniyatining bugungi yuzini aks ettiradi. Davlat dasturida tilni rivojlantirish chora-tadbirlari «tilning sofliğini saqlash, uni boyitib borish va aholi nutq madaniyatini oshirish» kabi bandlar bilan mustahkamlangan. Bu kontekstda \*-xon\* affiksining oʻrni, bir tomondan, xalq orasidagi vaqt sinovidan oʻtgan odatlarni davom ettirishda, ikkinchi tomondan, oʻzbek tilining boy leksik kompleksini saqlash va rivojlantirishda koʻriladi. Darhaqiqat, tahliliy manbalarda «xon» qoʻshimchasi oʻzbekcha nomlarni oʻziga



xoslashtiruvchi aforizmlar sirasiga kiradi; ayrim tadqiqotlarda esa o‘zbekcha ismlarga “Xon”, “Bek”, “Jon” qo‘shimchalari – qadimiy nasabni anglatuvchi e’tiborli qo‘shimchalar sifatida tilga muhim yuksaklik bag‘ishlaganligi qayd etiladi.

### Misollar va tahlil

Adabiy manbalardan olingan misollar ham mavjudligi tilimiz tarixini boyitadi. Masalan, Abulla Qodiriy «O‘tgan kunlar» romani (1922)da bir qator xarakterlarga hurmat niyatida „xonim“ qo‘shimchasi ishlatilgan: “Mukarrama xonim, Tamara xonim, Halima xonim” kabi satrlar tilimizga an’anaviy tuyg‘u xosligini ko‘rsatadi. Bu misollar tilshunoslar e’tiborida turgan maqomni bildiradi: bu yerda „xonim“ qo‘shimchasining funksiyasi ismga yanada rasmiylik va go‘zal vakilga donishmandlik ohangini qo‘shishdir.

Bundan tashqari, XXI-asrda jahon miqyosida taralgan ma’ruzalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda ham „xonim“ aforizmli unsuri foydalaniladi. Masalan, Pekin konferensiyasidagi nutqda so‘zlagan ayol vakilga «Hurmatli Dilnoza xonim!» deb murojaat qilingani rasmiy protokolda qayd etilgan. Bunday hollarda qo‘shimcha birgina sadoqat yoki mehr-muhabbat emas, balki davlatlararo hurmat ramzi sifatida ham karra vazifa yuklaydi.

### Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ‘-xon’ affiksi o‘zbek tilida qadimiy tarixga ega bo‘lib, fors va arab madaniyatlari bilan aloqador hurmat ifodasi sifatida shakllangan. Hozirgi kunda u milliy leksika tarkibida saqlanib qolgan bo‘lib, ayollarga yoki umumiy mazmundagi hurmatli murojaatlarga bog‘langan unvon vazifasini bajaradi. Shu sababli ‘-xon’ morfemi o‘zbek tilining lingvokulturologik boyligini tashkil etadi va til siyosati nuqtayi nazaridan ham qadrli sanaladi. U nafaqat bir asrdan ortiq adabiyotni to‘ldirib kelganligi bilan ahamiyatli, balki jamoatchilik va



ma'muriy so'zlashuv madaniyatida tilni ifodalash vositasi sifatida ham saralanadi. Davlat tomonidan tilni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar «tilning boyligini oshirish va adabiy me'rosni saqlash»ni ustuvor maqsad etib olgani bois, '-xon' kabi afikslarni til bo'yicha ma'lumot beruvchi so'zjam (lug'at va izohiy lüg'at) manbalarida saqlab, o'rganish dolzarbdir. Bu esa o'zbek tili boyligiga qo'shimcha ilhom baxsh etib, madaniy meros ifodalarining asrashiga xizmat qiladi.

### Foydalanilgan adabiyotlar:

- Qodiriy, A. (1922). \*O'tgan kunlar\*. Toshkent.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
- Jo'rayev, U. D. (2025). \*ISM qo'yish tartibi va Bek, Xon, Jon qo'shimchalarining ahamiyati va tarixi\*. Zenodo (online).
- Guerin, H. (2021). \*An Uzbek Glossary\*. Paris: CEERES (CQFQI Linguistic Data Consortium).&#x20;
- „Tilshunoslikka kirish“, Abuzalova M. (2024). Namangan davlat universiteti nashri.&#x20;
- Turkchilik va O'zbekistonning til siyosati bo'yicha rasmiy hujjatlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni (21.10.2020) «O'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida».
- Wikilug'at (2025). \*"xonim" izohi\*, uz.wikipedia (sozlar tahlili va misollar bilan).
- Wikipedia (2025). \*"Khanum" (xonim) maqolasi\*, inglizcha versiya.